

LIBERALISME IS EEN KIND VAN HET CHRISTENDOM

Vijf vakexperts reageren op de stelling van Larry Siedentop

De Amerikaans-Britse politiek filosoof Larry Siedentop werpt in zijn boek *Inventing the individual* (2014) de stelling op dat onze seculiere liberale maatschappij waarin het vrije individu zijn eigen geweten kan volgen een 'buitenechtelijk kind' is van het christendom. We vroegen vijf experts om deze (paradigmaverschuivende?) these te beschouwen en of dit betekent dat het geschiedenisonderwijs over het ontstaan van het individu op de schop moet.

Daan van Leeuwen
is redacteur van Kleio.

1 L. Siedentop, *Inventing the individual. The origin of Western Liberalism* (Londen 2015) 17, 29-34.

2 Siedentop, *Inventing the individual*, 67-78.

3 Ibidem. 353.

4 Ibidem. 333.

5 Zie ook een interview met Larry Siedentop in NRC Handelsblad (24 januari 2015).

De uitvinding van het individu' noemt Siedentop het zelf. Niet gevormd in de antieke stadstaat, de Italiaanse renaissance of de eeuw van de verlichting, maar gefundeerd op de 'religieuze revolutie' van Paulus en ontwikkeld in de christelijke ideeënwereld van de middeleeuwen. Siedentop komt na een historische analyse tot de conclusie dat het liberaal secularisme niet is ontstaan ondanks het christendom, maar dankzij het christendom. Dat heeft geleid tot onze seculiere liberale maatschappij, waarin Kerk en

Staat gescheiden zijn, waarin je vrij bent om je eigen geweten te volgen. Het is volgens de politiek filosoof het geschenk van het christendom aan de moderne wereld.

STADSTATEN

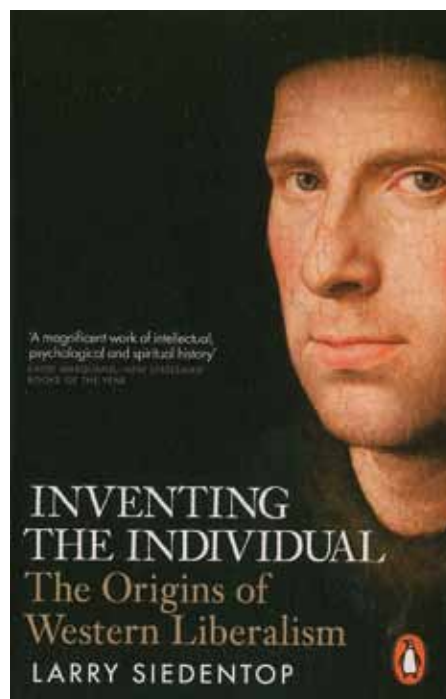
Dat een burger in een democratie vrij kan handelen en meebeslissen wordt over het algemeen toegeschreven aan het voorchristelijke Griekenland en Rome, maar de inwoners van deze stadstaten waren alles behalve vrij. Ze leefden in streng religieuze samenlevingen op basis van

een cohesie van families of clans. Aan het hoofd van een dergelijke familie stond de pater familias als religieus leider en binnen deze cultus werden de voorouders als goden aanbeden. Tradities en familiebanden bepaalden de status van de leden. Alles was voorbestemd en lag vast. Het idee van een individuele vrijheid van burgers was afwezig in de klassieke oudheid, waar een natuurlijke ongelijkheid heerste, aldus Siedentop.¹

Het vrije individu komt dus niet voort uit de Griekse democratie of de Romeinse tijd, maar moet elders gezocht worden, in de periferie van het Romeinse imperium: bij Saulus van Tarsus, die zich later Paulus noemde. Deze Paulus verkondigde de leer van de Jood Jezus van Nazareth en benadrukte een uniek kenmerk van deze religieuze stroming: de individuele religieuze verantwoordelijkheid, gebaseerd op de gemeenschap van gelovigen. Paulus beschrijft dit bijvoorbeeld in de *Brief aan de Galaten* (3:28), die dateert uit een periode van zo'n twintig jaar na de kruisiging van Jezus: 'Er zijn geen Joden en Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen, u bent allen één in Christus Jezus.' Paulus verwerpt hiermee de natuurlijke ongelijkheid en verkondigt een

Larry Siedentop

morele gelijkheid: allen gelijk en vrij onder God. Een ware revolutie, aldus Siedentop.² En was het beoogde gelijkheids- en vrijheidsidee ook niet de aantrekkingskracht van het vroege christendom, voor vooral de armen, zieken, slaven, onvrijen en de marginalen? Is Paulus met het leggen van dit accent de grootste revolutionair die ooit geleefd heeft, vraagt de auteur zich in het afsluitende hoofdstuk af.³ Het christendom schept het religieuze individu, maar hoe zit het met de wereldlijke gelijkheid en vrijheid? Siedentop vindt de fundamenteën van een vrije wil van het individu al bij de vroegchristelijke schrijvers die de leer van Jezus uitlegden, maar pas gedurende de middeleeuwen wordt door christelijke instituten de maatschappelijke vrijheid en gelijkheid gevormd. Eeuwen gingen er overheen voordat middeleeuwse theologen, juristen en christelijke instituten de principiële gelijkheid van het individu, zoals dat voor het eerst werd erkend door het christendom, ook in de gewoonten, moraal en wetgeving konden door laten werken. De uiteindelijke doorvoering van vrijheid en gelijkheid van individuen kwam voort uit de strijd die de Kerk in de hoge en late middeleeuwen voerde tegen keizers en staten over de vraag wie het primaat behoorde te hebben. Door het canonieke rechtssysteem te professionaliseren op basis van het Romeins recht ontstond uiteindelijk een religieuze jurisdictie, die loskwam van het wereldlijk recht. Daarbij kwam de Kerk tot de conclusie dat de gemeenschap van gelovigen uiteindelijk het hoogste woord zou moeten voeren over religieuze zaken. Hiermee werd Paulus' beginsel van gelijkheid van iedere gelovige onder God definitief doorgevoerd.

Als het liberalisme kan worden beschreven als een kind van het christendom, zou het dan een legitiem of een buitenechtelijk kind zijn, vraagt Siedentop zich af.⁴ En welke invloed hadden de renaissance en de Reformatie op de vorming van individualiteit? Ten eerste was het nooit een project van de Kerk om individualiteit te stimuleren en de basis te leggen voor het (seculier) liberalisme. In de Reformatie werkte het principe vooral tegen de moederkerk, waarin individuele denkers het opnamen tegen het idee van een autoritaire Kerk. Religie werd met het ontstaan van het protestantisme vooral een kwestie voor de privésfeer waarmee eveneens de vrijheid van het individu toenam. Het oordeel dat de renaissance wordt geroemd om haar uitvinding van de individualiteit vindt Siedentop eveneens misleidend, want wat de structuur van de samenleving betreft was deze tijd geen historische breuk en markeert het al helemaal niet het einde van de middeleeuwse maatschappij. De Italiaanse humanisten bestudeerden vele aspecten van de Griekse en Romeinse tijd, maar de structuur van familiebanden die zo typerend is voor de opbouw van de maatschappij in de oudheid werd door hen meestal genegeerd, waardoor het idee dat het liberalisme een (onbedoeld) gevolg is van christendom grotendeels overeind blijft.

De auteur dankt filosoof en docent Wijnand Weegink voor het delen van zijn passie voor filosofiegeschiedenis en het wijzen op het boek van Larry Siedentop. Daarnaast bedankt hij historicus Nico Lettinck voor het meedenken, meepraten en meelesen tijdens het onderzoek- en schrijfproces.

HANS BOUTELLIER IS WETENSCHAPPELIJK DIRECTEUR VAN HET VERWEY-JONKER INSTITUUT EN HOOGLERAAR VEILIGHEID EN VEERKRACHT AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT. IN 2015 KWAM ZIJN BOEK *HET SECULIERE EXPERIMENT; HOE WE VAN GOD LOS GINGEN SAMENLEVEN* UIT.

‘Geschiedschrijving gaat over het verleden, maar zegt vaak meer over het heden. Siedentop laat zien dat het liberalisme tot in de diepste wortels van het vroege christendom kan worden teruggevoerd. Deze positie is niet vrijblijvend, Siedentop heeft een missie. Met de verankering van het liberalisme in het vroege christendom hoopt hij het ideologisch robuuster maken. Het liberale Westen stelt zich naar zijn

‘De redenering van Siedentop is niet onomstreden. Het christendom maakte immers bepaald geen einde aan de hiërarchie en de ongelijkheid’

mening onvoldoende teweer tegen aanvallen van binnen en van buiten (dat wil zeggen de islam). De verdediging is volgens hem te vinden in het christelijke fundament van het seculiere individu: wij zijn gelijken.⁵ De redenering van Siedentop is niet onomstreden. Het christendom maakte immers bepaald geen einde aan de hiërarchie en de ongelijkheid. Het is een bekend feit dat Paulus zelf, en zeker ook latere kerkvaders als Augustinus, vrouwen als van nature ondergeschikt zagen aan de man. In die zin gaf de verlichting uiteindelijk wel degelijk een beslissende impuls aan de gelijkheid. Het is echter de vraag of we per se terug moeten naar apostel Paulus om de christelijke wortels van het liberalisme te begrijpen. ►

Siedentop is immers niet de enige die dit verband legt. We vinden in de literatuur nog heel wat andere argumenten tegen: de verabsolutering van God in het monotheïsme maakte dat de mens steeds autonomer werd (Gauchet, 1985); het monotheïsme creëerde het idee van waarheid, en legde zo de bodem voor de rationaliteit (De Kesel, 2010); het protestantisme creëerde een voedingsbodem voor het kapitalisme, dat leidde tot een onttoverde wereld (Weber, 1920) of dat de christelijke naastenliefde het uiteindelijk onmogelijk maakt om andersdenkenden hun individuele rechten te ontzeggen (Vattimo, 1996).

Misschien komt de beste, overkoepelende argumentatie uiteindelijk van Charles Taylor. In *A Secular Age* (2007) laat hij zien dat het seculiere liberalisme de uitkomst is van steeds weer nieuwe pogingen om het christendom puur te maken. Uiteindelijk is alleen het individuele geweten overgebleven om een relatie aan te gaan met het sacrale. Daardoor ontstaat ook de mogelijkheid om daar niet aan te willen. Christendom en secularisme zijn twee kanten van één medaille, die uiteindelijk in de liberaal-democratische rechtsstaat verankerd werd. Maar, om misverstanden te voorkomen: de liberale democratie is te zien als een 'succesvolle mislukking' van het christendom, die onder druk van de verlichting tot stand kwam.

Wat betreft de geschiedenisdidactiek zien we dat het liberalisme thans vooral wordt gezien als product van de verlichting, inclusief de universele aanspraken die daarin besloten liggen. Er is veel voor te zeggen in het onderwijs specifiek de relatie te leggen met het christendom, dat volgens Siedentop met grote weersin deze bastaard van het seculiere liberalisme heeft gebarbaard.⁶

NATHAN VAN KLEIJ IS PROMOVENDUS GESCHIEDENIS AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN DOET ONDER ANDERE ONDERZOEK NAAR RECHTSPRAAK, PUBLIEKE RUIMTE EN PUBLIEKE SFEER IN RELATIE MET DE LAATMIDDELEEUEWSE STEDELIJKE SAMENLEVING.

'Wanneer je het werk van Siedentop leest, moet je in je achterhoofd houden dat hij geen historicus is, maar een politiek filosoof die met die achtergrond een vrij teleologisch pleidooi houdt om het christendom in een liberaal daglicht te zetten. Het is eigenlijk ook helemaal geen relevante vraag of de vrijheid van het individu ondanks of dankzij het christendom is gevormd. De westerse cultuur is doorspekt van christelijke invloeden en natuurlijk hebben die ons huidige denken mede gevormd. Zo betoogt Siedentop dat religieuze autoriteiten een moreel *framework* vormden dat de middeleeuwse steden kon voorzien van stedelijke autoriteit. Dat beeld klopt niet, terwijl het wel degelijk heel goed is om te kijken naar de

'Het is zeker een goed idee om het onderwijs over de geschiedenis van de vrijheid van het individu op de schop te nemen'

vorming van bestuur in middeleeuwse stedelijke samenlevingen. Veel fundamenteën van onze huidige vorm van besturen kennen namelijk hun oorsprong in die periode en context.

In de (laat)middeleeuwse samenleving was nadrukkelijk een scheiding aanwezig tussen de religieuze en wereldlijke wet. Dat wil echter niet zeggen dat de een de ander faciliteerde, of dat kerkelijke autoriteiten de blauwdruk voor wereldlijke autoriteiten hadden gemaakt. Stedelijke bestuursvormen, de wetten die zij voorschreven en de toepassing daarvan baseerden zich zowel op het religieuze canoniek recht, het Romeinse recht, maar toch bovenal op het gewoonterecht. De eerste twee vormden de theoretische en geleerde basis van bestuur, wetgeving en rechtspraak en werden inderdaad tot in de late middeleeuwen meestal door geestelijken bestudeerd. Bij het gewoonterecht draaide het echter vooral om de vraag wat praktische regels waren binnen een specifieke en groeiende stedelijke samenleving. Natuurlijk zijn er in de stedelijke keuren en toepassing daarvan religieuze referenties te vinden – de samenleving was tenslotte gelovig – maar de basis van de stedelijke wetgeving was vooral de reflectie van wat werkt, of niet. De stad moest vooral goed functioneren en dat betekende dat er naar het individu moest worden geluisterd, net zoals het individu zijn of haar steentje moest bijdragen. Dat gebeurde in een christelijke context, met christelijke invloeden, maar is daar noch een echtelijk, noch een buitenechtelijk kind van.

Het is zeker een goed idee om het onderwijs over de geschiedenis van de vrijheid van het individu op de schop te nemen. De wens van individuen en groepen om zoveel mogelijk zelf invloed uit te oefenen is immers niet beperkt tot de modernere tijd. Daarbij komt dat het zeer verklarend werkt om te kijken naar hoe eerdere samenlevingen zijn omgegaan met vergelijkbare problemen als de onze. Het klopt dat in de middeleeuwen veel fundamenteën van onze huidige maatschappij zijn ontstaan, eerder dan bij de oude Grieken.'

⁶ Dit schreef hij in een van zijn persoonlijke aantekeningen eind jaren 1850 (Briefwisseling VI, 559).

⁷ Zoals hij heeft betoogd in zijn *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (1821-1831).

⁸ Gedrukt als *Histoire de la civilisation en Europe* (1828).

⁹ Neem bijvoorbeeld het proces tegen Luther. Dit gegeven maakte het hem mogelijk zich op Rijksdag van Worms (1521) te verdedigen door een beroep te doen op zijn persoonlijke geweten.

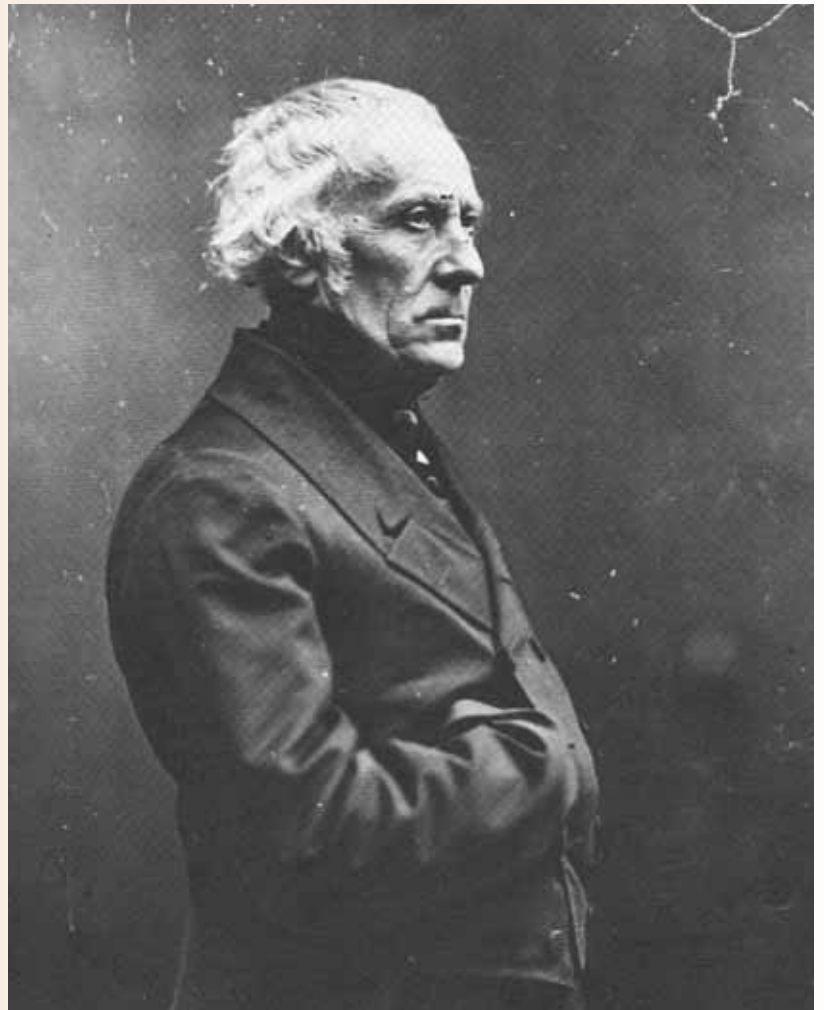
JAN DRENTJE PROMOVEERDE IN 2004 MET HET PROEFSCHRIFT *THORBECKE, EEN FILOSOOF IN DE POLITIEK*. NU IS HIJ WERKZAAM ALS RECTOR EN DOCENT FILOSOFIE AAN HET VAVO VAN HET DELTION COLLEGE TE ZWOLLE EN IS TEVENS VERBONDEN AAN HET ERNST KOSSMANN INSTITUUT (RUG) ALS ONDERZOEKER POLITIEKE GESCHIEDENIS.

“Godsdienst is niet enkel kennis noch handeling. Zij is het besef onzer persoonlijke betrachting tot God; een besef dus, dat in die mate opregter en inniger zal zijn, als het meer individueel is,” aldus de hoogleraar-politicus Johan Rudolf Thorbecke.⁶ Sinds zijn studietijd in Duitse universiteitssteden (1820-1824) had Thorbecke zich onder invloed van de Duitse filosofie van onder anderen Fichte, Hegel en Schelling losgemaakt van Kerk en leergezag. In plaats daarvan kwam een verinnerlijkt – romantisch – godsbesef dat verwant was aan het pantheïsme. Volgens Hegel was deze verinnerlijking van de religie mogelijk gemaakt door het christendom.⁷ Door de menswording van God in Christus kwam de sfeer van het absolute in de innerlijkheid van de mens zelf terecht – en werd de betrekking tot God onderdeel van het innerlijke leven.

Via theologen als Alexandre Vinet, Charles de Villers en Philippe-Albert Stapfer kreeg dit verinnerlijkte protestantisme ook invloed in Frankrijk, in het bijzonder op het denken van de professor-politicus François Guizot, in veel opzichten de Franse Thorbecke. In de jaren 1820 gaf Guizot drukbezochte colleges aan de Sorbonne over de geschiedenis van de vrijheid in Europa om het verschijnsel van de Franse Revolutie in historisch perspectief te plaatsen.⁸ Hierin plaatste Guizot de ontwikkeling van de moderne vrijheid in een pro-

“In de jaren 1820 gaf Guizot drukbezochte colleges aan de Sorbonne over de geschiedenis van de vrijheid om het verschijnsel van de Franse Revolutie in historisch perspectief te plaatsen”

testants-christelijk perspectief. In zijn zogenaamde doctrinair liberalisme vormde het persoonlijke geweten de kern van de moderne vrijheid. Voordat Sientop het westerse liberalisme als kind van het christendom voorstelde, publiceerde hij in 1997 een vertaling van Guizots vrijheidsgeschiedenis van Europa. Daarmee leverde hij een uitwerking van het negentiende-eeuwse discours van Guizot en een belangrijke correctie van de dominante in-

De Franse professor en politicus François Guizot.

terpretatie van liberalisme als kind van de radicale verlichting. Natuurlijk moet Sientop moeite doen om zijn ‘vrije christendom’ los te weken van de geschiedenis van de Kerk als autoritair instituut en allerlei vormen van geloofsdwang. Toch is dit geen *tour de force* omdat de geschiedenis van het christendom steeds weer laat zien hoe machtsaanpakken van de Kerk stukliepen op de rotsvaste individuele kern van het geloof.⁹

Cruciaal in Sientops interpretatie is een uitspraak van Paulus in de *Brief aan de Galaten* (3:28). De hierin verwoorde gelijkheid voor God van ieder mens, maakte een potentieel revolutionaire relativisering van machtsverschillen mogelijk. Maar, zoals kerkvaders al snel betoogden: het onderscheid tussen mensen mocht dan in de verbondenheid met Christus wegvallen, dit gold nadrukkelijk niet in de nog onverloste wereld waarin machtsverschillen juist als onderdeel werden gezien van een even goddelijke hiërarchische orde. Hoe belangrijk Sientops correctie van een eenzijdig seculiere interpretatie van het westerse liberalisme ook is, de band tussen het christendom en de politieke filosofie van het liberalisme was in de geschiedenis beslist niet vanzelfsprekend. ▶

JOEP HERMANS IS OUD-HOGESCHOOLDOCENT EN LERARENOPLEIDER GESCHIEDENIS. OP DIT MOMENT WERKT HIJ ONDER ANDERE ALS ADVISEUR ONDERWIJSBELEID BINNEN HET HOGER EN UNIVERSITAIR ONDERWIJS.

‘Ik ga ervan uit dat Siedentop gelijk heeft en hij middels een erudiete *tour de force* met originele beschouwingen de pijlers onder het fundament van de liberale, seculiere samenleving en het vrije individu heeft benoemd. Siedentop maakt in zijn boek stappen van Paulus en Van Aquino naar Ockham en andere denkers om te laten zien dat de seculiere, liberale samenleving veeleer een organische ontwikkeling betreft dan een schoksgewijze verandering.

Wat is mijn reactie op het werk van Siedentop? *Historia Magistra Vitae*, dus laat ik daarom eerst maar eens kijken hoe het afliep met een paradigmaverschuivend boek dat ik eerder gelezen heb. In 1994 stelde Susan Reynolds in *Fiefs and Vassals, medieval evidence reinterpreted* dat het feodale systeem, zoals iedere leerling en student dat keurig leert, nooit heeft bestaan. De storm van kritiek die op haar werk volgde was

‘Het is het wrange verschijnsel dat wel meer beeldenstormers overkomt: juist het beeld dat ze wilden afbreken wordt er sterker van’

niet mals. De polemiek bleef in eerste instantie beperkt tot vakgenoten die het boek wisten uit te lezen, en dat waren er niet zo gek veel. Later werd de discussie uitgebreid met mensen die het werk niet (uit)gelezen hadden, maar er wel een mening over hadden. Daarna werd het stil. De invloed van het werk van Reynolds en de daarmee gepaard gaande inzichten is nog steeds onduidelijk. Wonderlijk is de Nederlandstalige Wikipedia-pagina over feodaliteit.¹⁰ Het door Reynolds verworpen stereotiepe feodale systeem staat hier keurig beschreven. Het notenapparaat, bestaande uit vier voetnoten, verwijst voor 75 procent naar boeken van Reynolds, een auteur die juist dit beeld wilde afbreken. Misschien dat over enkele jaren het Wikipedia-lemma ‘seculier liberale samenleving’ een keurige beschrijving geeft van de verlichting die deze samenlevingsvorm met een enorme schok mogelijk maakte, en dat bij dit lemma uitgebreid verwezen wordt naar Siedentop. Het is het wrange verschijnsel dat wel meer beeldenstormers overkomt: juist het beeld dat ze wilden afbreken wordt er sterker van.

Inhoudelijk ben ik niet onder de indruk van Siedentops werk. Vaststellen welke ontwikkelingen dan het ‘buitenechtelijke kind’, het vrije individu als organiserend principe van een liberaal-seculiere samenleving opleveren, lijkt mij op zijn minst even arbitrair als dat het als onbedoelde uitkomst wordt gepresenteerd. Het is de vraag of dit soort onderzoeksthematiek met een ander onderwerp met hetzelfde aplomb kan worden gepresenteerd: Welke soera’s of Hadith brachten als ‘buitenechtelijk kind’ een theocratische staat als de IS voort? Ik vermoed dat dergelijke studies een meer precaire benadering behoeven. Moet het (geschiedenis-)onderwijs op de schop op basis van deze inzichten? Nee, Siedentops bevindingen zijn daarvoor te licht en vermoedelijk te gekleurd door het heden. Binnen de huidige ontwikkelingen is er een belangrijker uitdaging: zorgen dat het vak geschiedenis niet verdwijnt in een overkoepelende potpourri met aardrijkskunde en maatschappijleer.’

WIJNAND WEEGINK IS DOCENT FILOSOFIE EN HEEFT EEN BIJZONDERE BELANGSTELLING VOOR DE HISTORISCHE CONTEXT WAARIN FILOSOFISCHE CONCEPTEN ZICH HEBBEN ONTWIKKELD. DAARNAAST IS HIJ WERKZAAM ALS COACH.

‘Noopt Siedentops *Inventing the individual* tot een nieuwe aanpak van de contractfilosofie? Dat onderdeel van de filosofie geldt als opmaat van de moderne tijd en heeft als ankerpunt het fictieve contract, waarmee de gemeenschap zich vestigt als staat. Een vernieuwing lijkt me niet meer dan fair. De inzet van Paulus op ‘gelijke vrijheid’ raakt namelijk de kern van de moderne contractfilosofie.

Paulus wil namelijk een gemeenschap gebaseerd op gelijke vrijheid. In de middeleeuwen blijkt het een rijke voedingsbodem. Als rond de tiende eeuw de soevereine macht inzet wordt tegenover de wereldlijke macht, die vooral nog wordt gezien als het Romeinse *imperium*, rust dat theoretisch op die gemeenschap van gelovigen. Later zal dat gedachtegoed weer worden gebruikt voor het gronden van koninklijke macht. Siedentops beschrijving van die achtbaan, tussentijds culminerend in de Investituurstrijd, is bijkans adembenemend. Maar er is ook nog een heel andere ontwikkeling, die minstens even belangrijk lijkt. In de negende en tiende eeuw krabbelen de steden weer op. Daar ontwikkelde zich een nieuwe sociale klasse, die uiteindelijk model zou staan voor een nieuw soort maatschappij. De hierboven beschreven bouwstenen komen *mutatis mutandis* allemaal terug in Thomas Hobbes’ *Leviathan* (1651), waarin hij het sociaal contract omschrijft als een gebeurtenis waarbij individuen sommige rechten

¹⁰ Bezoek van deze wikipedia-pagina d.d. 28 april 2016.

opgeven, opdat anderen dat ook doen. De gebeurtenis is het fictieve sociaal contract waaruit de staat voortkomt met aan het hoofd een soeverein, hetzij een persoon, een monarch, hetzij een *assembly*, een aristocratie, hetzij een anarchie zonder leiding of een democratie! Een democratie

'Siedentops beschrijving van die achtbaan, tussentijds culminerend in de Investituurstrijd, is bijkans adembenemend'

kan echter nooit de bedoeling zijn, want het contract wordt juist gesloten uit welbegrepen eigenbelang: het beëindigen van de natuurtoestand.

Toch heeft het uitgangspunt van het sociaal contract dat door individuen wordt afgesloten, uiteindelijk gewerkt als een tweesnijdend zwaard. Het was in eerste instantie vooral een legitimatie voor een soevereine vorst, maar uiteindelijk heeft het gewerkt als voorportaal voor de gelijkwaardigheid van de huidige democratie. Want het slotakkoord voor de contractfilosofie is toch zonder meer de uitkomst van 'het experiment met de sluier', zoals de filosoof John Rawls dat voltrekt in *A theory of justice* (1971). Als je niet weet welke maatschappelijke positie je zult innemen, wat moet dan het belangrijkste uitgangspunt voor de inrichting van maatschappij zijn? Juist: gelijke vrijheid. Onze politieke geschiedenis

Bovenste deel van het titelblad van *Leviathan* van Thomas Hobbes, ets door Abraham Bosse, 1651. Te zien is de vorst, die heerst over land, steden en hun bewoners. Zijn lijf bestaat uit mensen die hebben ingestemd met het sociaal contract. In zijn handen houdt hij een zwaard en een bisschopsstaf, het teken van wereldlijke en geestelijke kracht. Boven de afbeelding staat een citaat uit het boek Job: 'Geen macht op aarde is vergelijkbaar met de zijne.'

blijkt een zeer complex verhaal. In de afgelopen lesperiode vond mijn havogroep het maar lastig, ook omdat het niet terug te vinden is in hun filosofieboek. Om die complexiteit recht te doen, wil ik er voor pleiten om nieuw lesmateriaal te ontwikkelen, liefst vakoverstijgend. Door visies vanuit geschiedenis, godsdienst, levensbeschouwing, maatschappijleer en filosofie te verweven, krijgen leerlingen de kans een brede en diepe kijk op het verleden te krijgen.' ■